

La necròpolis del Coll

(Llinars del Vallès)

Treballs

Vanessa Muñoz Rufo

Arqueòloga, Actium SCP

INTRODUCCIÓ

La necròpolis del Coll es localitza al PK 4,400 de la carretera BV-5103, dins la urbanització Sant Josep, al terme municipal de Llinars del Vallès (Vallès Oriental), al marge dret en direcció al poble de Cardedeu. Les restes es localitzen en el talús que protegeix la carretera i en la reduïda porció de terreny situada entre la via i el mur que limita la parcel·la edificada número 129 de dita urbanització. Geogràficament se situa a la vessant de ponent d'un turó de la Serralada Litoral, a l'oest de la qual s'estén la depressió Prelitoral. Les coordenades geogràfiques són 41° 36' 55" de latitud nord i 6° 03' 30" de longitud est, a uns 220 metres sobre el nivell del mar.

El fet que propicià la intervenció va ser l'esllavissament de part del talús abans esmentat, que provocà la troballa d'algunes restes arqueològiques (ceràmica feta a mà i elements de bronze) per part del senyor Lluís Vendrell, veí de Cardedeu, que va contactar amb el Servei d'Arqueologia de la Generalitat. Donada la proximitat d'aquestes restes (a uns escassos tres metres a l'oest) a una fossa sepulcral de la primera Edat del Ferro descoberta l'any 1953 i que proporcionà un notable aixovar, el febrer de 2002 el Departament d'Arqueologia de la Generalitat va considerar la necessitat d'efectuar aquesta intervenció per tal de documentar correctament les restes arqueològiques abans de la seva possible destrucció per l'acció erosiva natural, o per l'acció antròpica.

Mapa de situació del jaciment. (Font: Institut Cartogràfic de Catalunya)

CONTEXT HISTÒRIC

El segle VII aC al Vallès es caracteritza per un augment considerable de la densitat de població; aquest augment es tradueix en la proliferació de petits nuclis i, en alguns casos, en l'evolució cap a poblats de més entitat, que continuen ocupant els cims i els vessants dels turons de les serralades Litoral i Prelitoral, seguint amb la tradició de l'edat del bronze.

La diversitat i densitat de població posen de manifest una societat cohesionada i en expansió, orientada a un creixent procés d'organització territorial. La producció d'un excedent agrícola permetrà més sedentarització i propiciarà l'aparició de grups o individus que exerciran un control sobre aquests excedents i, per tant, controlaran les relacions d'intercanvi (FRANCÈS I FARRÉ, 2000). Aquest nou context sociològic comportarà l'aparició d'una diferenciació dels individus segons la seva condició social, fet

que es plasmarà en enterraments singulars, caracteritzats per aixovar més rics. Arqueològicament durant la primera etapa del ferro ja es documenta una diferenciació entre els enterraments que contenen objectes de prestigi manufacturats amb ferro i els que no en contenen. Amb el desenvolupament de la indústria del ferro la diferència es devia fer molt més evident; per tant, trobem deposicions d'objectes de molta més entitat, com seria el cas de la tomba del guerrer i la tomba E-1 de la necròpolis del Coll.

La necròpolis del Coll, doncs, es trobaria enmig d'un procés de transició que arribarà al seu apogeu durant la segona edat del ferro, amb les societats ibèriques jerarquitzades.

ANTECEDENTS

L'existència de tombes de la primera edat del ferro al Coll es coneix des de l'any 1953, quan el

grup de recerques arqueològiques del Museu de Granollers va fer la troballa fortuïta de diversos materials en un dels marges de la carretera local que unia Cardedeu amb Dosrius. Anys després, i amb motiu de la rectificació del traçat de la carretera en certs punts, es va decidir efectuar-hi una intervenció per tal de documentar les restes. La troballa va ser d'allò més fructífera: la riquesa de la tomba, de la qual es van extreure nombroses peces ceràmiques i metàl·liques, entre les quals s'inclouen armes defensives i ofensives, féu que es conegués com *la tomba del guerrer*, nom que ha perviscut fins avui.

L'any 1993 Enric Sanmartí va publicar un estudi exhaustiu dels materials exhumats (Treballs del MDG, 1), i donat el fet que havia estat una troballa isolada, va proposar la hipòtesi que es tractés de la tomba d'un personatge il·lustre, cremat i inhumat en el decurs d'una transhumància.

Vista general del jaciment. (Fotografia: Actium)

L'aixovar d'aquesta tomba es caracteritza perquè està format per una urna cinerària de grans dimensions, capiculada, amb la boca sobre un plat, i catorze vasos més elaborats a mà que envoltaven l'urna. La majoria de les peces són brunyides sense cap decoració, excepte quatre que presenten acanalats, entre les quals l'urna cinerària.

Quant a l'aixovar metàl·lic, s'hi van trobar tant objectes d'ús personal com armament. Entre els objectes personals trobem l'extrem superior d'una agulla, una sivella de cinturó de placa triangular d'un sol garfi, escotadures obertes i amb decoració en relleu (tipus CII de CERDEÑO), restes d'una fíbula, anelles, botons, penjolls i part d'un cinturó, tot elaborat amb bronze. Cal destacar sobretot els nombrosos fragments que formen part de la vora, la paret i gairebé tota la nansa d'un recipient metàl·lic, segurament un *simpulum* de bronze. Es tracta d'un vas ritual que s'uti-

litzava per servir líquids en els banquets funeraris.

Entre els objectes pertanyents a la panòplia, hi ha diversos fragments d'una cnèmida de bronze, com a única arma defensiva documentada. Les armes ofensives manufacturades amb ferro són dues espases d'antenes, quatre exemplars de puntes i dues virolles o talons de llança.

L'estudi antropològic de les restes òssies recuperades de la incineració va revelar que es tractava d'un individu femení o d'un adolescent d'un sexe o l'altre, tot i que seguint el criteri de l'aixovar es va concloure que es tractava d'un individu jove de sexe masculí.

ELS TREBALLS ARQUEOLÒGICS

Els treballs arqueològics d'aquesta darrera intervenció es van centrar en el sector comprès entre el talús de la carretera i el mur de

delimitació de la finca situada a la parcel·la 129 de la urbanització, formant una àrea d'uns 24,5 metres de llargada per uns 2 metres d'amplada.

Un cop rebaixat el nivell vegetal (humus) es van poder delimitar tres estructures relacionades amb la necròpolis de la primera edat del ferro i diverses fosses relacionades amb el cultiu de la vinya (segle xx).

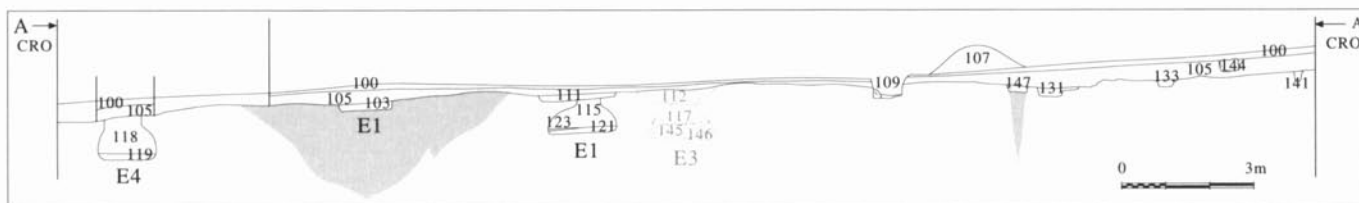
Atès que la fossa sepulcral trobada l'any 1953 no estava documentada, es va delimitar superficialment i es va reexcavar l'interior per deixar al descobert tota la seva estructura i poder documentar-la adequadament (E4). També es van practicar dos sondeigs a banda i banda del sector delimitat inicialment, en dues zones on semblaven diferenciar-se al talús estructures excavades al nivell natural i que posteriorment es van identificar com a paleocanals.

RESULTATS DE L'EXCAVACIÓ

Els estudis arqueològics ens han permès diferenciar tres fases dins aquest sector del jaciment:

- **Fase 1:** primera edat del ferro, període en el qual es va utilitzar aquest terreny com a necròpolis de camps d'urnes. En la petita porció de terreny que va afectar l'excavació es van documentar quatre estructures.

- **E1:** fossa sepulcral seccionada en part pel talús de la carretera i escapçada per les remocions de terres produïdes pel cultiu de vinya del segle xx; de planta circular i fons pla.

Secció A A' del jaciment de la necròpolis del Coll. Es relacionen els nombres de les unitats estratigràfiques, les tombes E1, E2, E3 i E4 i els paleocanals, en gris. (Font: Actium)

- **E2:** fossa sepulcral excavada al nivell natural, de planta circular i secció troncocònica de fons pla sencer. El coll, en part escapçat, té un diàmetre d'uns 60 cm. La fossa estava reblerta per diferents nivells cendrosos, però no s'hi va trobar cap urna cinerària ni elements d'aixovar. La troballa de ceràmica comuna ibèrica de torn ens fa contemplar la possibilitat que fos espoliada d'antic. La importància d'aquest sepulcre, però, radica en la conservació de la seva estructura, que ens permet conèixer com eren les fosses funeràries de la primera edat del ferro a la zona del Vallès.

- **E3:** fossa sepulcral excavada al nivell natural, de forma idèntica a la E2, però seccionada pel talús de la carretera. Al seu interior es van trobar restes de ceràmica feta a mà i un nombre considerable de pedres, que juntament amb un nivell de cendres, omplien l'estructura. Se li suposa un final igual al del sepulcre E2, és a dir, espoliada en època ibèrica.

- **E4:** sepulcre de fossa, de planta circular, secció troncocònica i fons pla, que també conserva part del coll; està seccionada pel talús. Es tracta de l'estructura pertanyent al material exhumat el 1953, també coneguda com la *tomba del guerrer*. Al seu interior es van trobar un gran nombre de

peces ceràmiques i armament de ferro. En la reexcavació es van poder documentar un nombre considerable de pedres de força grandària, que segons algunes de les persones que van col·laborar en l'excavació dels anys cinquanta, van ser llençades per ells mateixos per evitar l'esllavissament del terreny. La reexcavació ha permès la documentació de l'estructura de la tomba, que fins ara ens era desconeguda.

S'ha de destacar que les fosses sepulcrals E2, E3 i E4 tenen totes una estructura molt similar, i entre elles es pot observar (vegeu la secció A-A') que es troben a una cota similar respecte al seu nivell d'ús. Cal destacar, però, que la fossa E1 està a una cota força superior, cosa que podria implicar alguna diferenciació amb les altres, de tipus estructural o temporal, tot i que el material exhumat no presenta una diferenciació substancial amb el publicat per E. SANMARTÍ (1993).

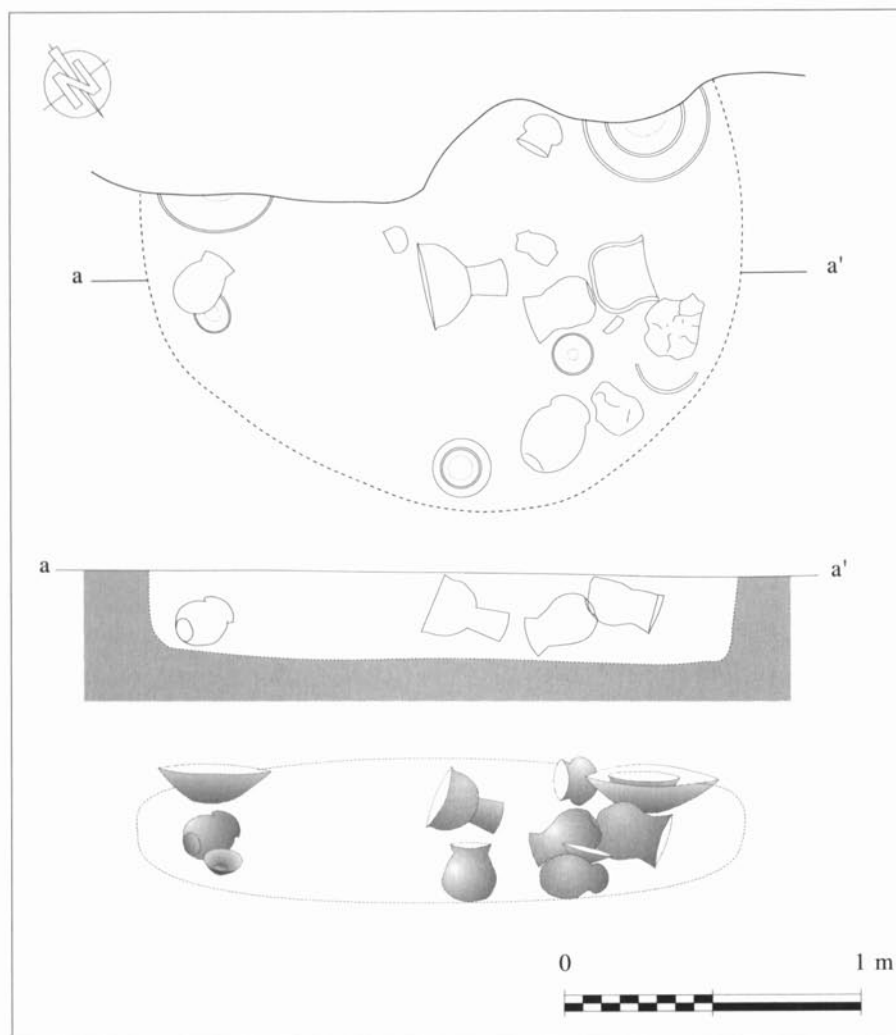
- **Fase 2:** espoli de les fosses sepulcrals E2 i E3, datat en època ibèrica per la troballa de ceràmica ibèrica de torn al seu interior.

- **Fase 3:** utilització de tota la zona com a camps de conreu de vinya en època moderna fins a l'inici del segle xx, moment en què es va abandonar aquest tipus

de conreu a causa de les plagues de fil·loxera que van afectar la regió. Es documenten deu fosses de vinya, tres d'elles dobles, i un petit mur de contenció de terres (feixa de conreu).

ESTUDI DEL MATERIAL DE LA TOMBA E-1

L'estructura E-1 pertany a una fossa sepulcral seccionada pel talús i escapçada per les remocions de terres degudes al conreu de vinya que es va produir en aquesta zona fins al segle xx. La seva estructura va ser molt difícil de diferenciar perquè estava excavada sobre un nivell d'argiles vermelles pertanyent a un paleocanal, format de manera natural al nivell estèril (sauló). La fossa estava reomplerta pel mateix tipus d'argila, però així i tot es va poder distingir mínimament la seva estructura, de planta circular i fons pla. És l'única tomba on s'ha recuperat el material pertanyent a l'aixovar de l'individu incinerat, aproximadament unes dotze peces ceràmiques, que exercien la funció de vasos d'acompanyament de l'urna cinerària. Majoritàriament les peces es van trobar desplaçades o caigudes respecte a la seva posició original i en un estat de conservació força fragmentari a causa, entre altres motius, a l'arrela-

Planta, secció i restitució d'algunes de les peces més ben conservades de la tomba E-1.
(Font: Actium)

ment de les coníferes properes, la mala cocció d'algunes peces, el tipus de desgreixant o fins i tot l'acidesa del sòl. Tot això va fer necessària l'excavació perimetral de les peces i una extracció acurada mitjançant tècniques consolidants.

La disposició de l'aixovar dins el *loculus* sembla indicar que es van col·locar les peces seguint una disposició més o menys radial, reservant el centre a objectes que podrien tenir un caràcter més marcadament ritual, com la copa de peu alt. L'urna cinerària no guardava una posició centrada

respecte a l'aixovar, sinó que es trobaria al costat sud de l'estructura. Amb tota probabilitat els materials metàl·lics recuperats es trobaven dins l'urna, juntament amb les restes òssies.

A aquesta estructura pertanyen també els materials trobats pels veïns de Cardedeu dins les terres esllavissades del talús de la carretera, entre els quals cal destacar una anella i una sivella de cinturó de bronze, així com una altra anella de bronze, restes òssies cremades i diversos fragments ceràmics trobats per l'equip d'excavació dins les mateixes terres.

DESCRIPCIÓ DE LA CERÀMICA

Tota la ceràmica exhumada és d'elaboració manual. Les peces presenten coccions reduïdes amb acabats polits, tant els interiors com els exteriors, amb una coloració grisa, o oxidants sense polir, amb tons marrons clars. El material ceràmic amb què van ser confeccionades les peces conté gran quantitat de desgreixant mineral. Se n'han diferenciat vuit tipus bàsics amb algunes variants:

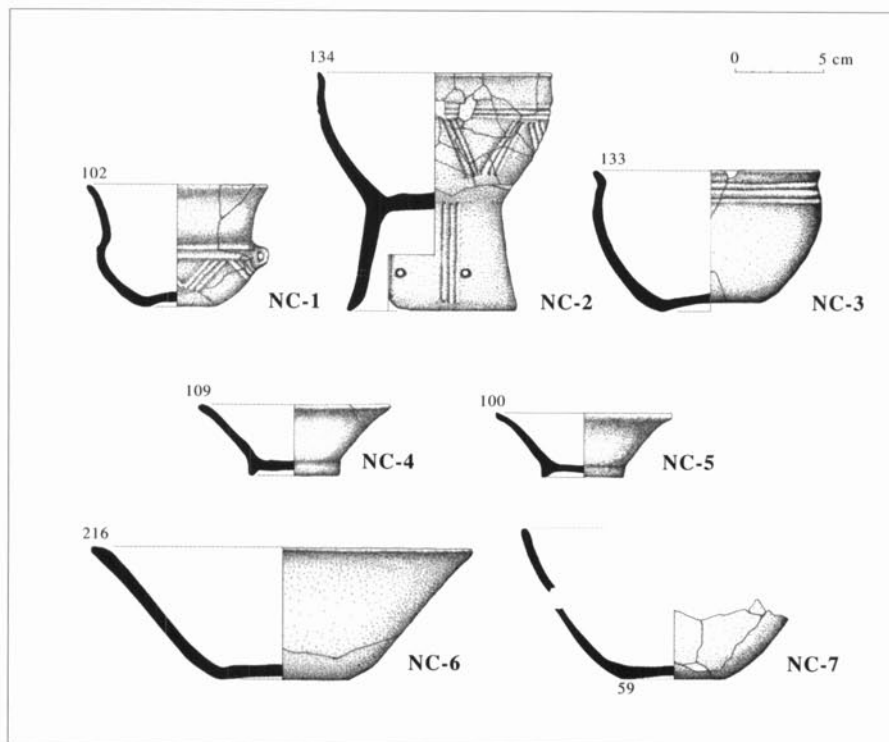
- **Forma 1:** plat/tapadora troncocònica amb un índex d'exvasament superior a 2. Vora secant dirigida cap a l'exterior i perfil rectilini.

- **Variant 1a:** vas obert de perfil rectilini amb fons pla (làmina I, NC-6) i diàmetre superior a 20 cm. En aquest cas considerem que la funció d'aquesta peça és de plat pròpiament dit, ja que es va trobar contenint una altra peça de diàmetre inferior (NC-3).

- **Variant 1b:** vas obert amb un petit peu realçat (làmina I, NC-4 i 5). En aquest cas les dues peces trobades estaven al costat de vasos caiguts, cosa que fa pensar que devien exercir la funció de tapadores.

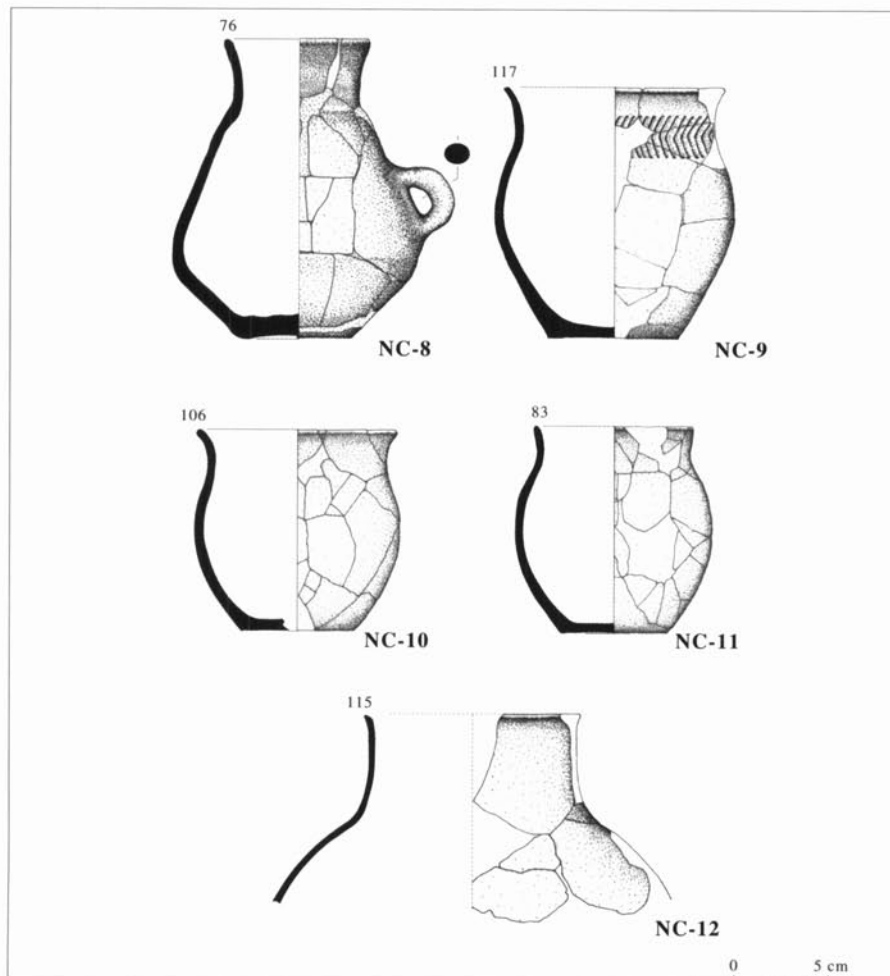
- **Forma 2:** bol de forma hemisfèrica amb vora arrodonida i fons convex (làmina I, NC-7).

- **Forma 3:** bol amb vora exvasada. De perfil hemisfèric amb la vora secant inclinada a l'exterior i fons convex. Es tracta de peces de bona manufactura, amb un desgreixant més fi i acabat polit tant a l'interior com a l'exterior.

Làmina I. Tomba E1, formes obertes. (Font: Actium)

Làmina II. Tomba E1, formes tancades. (Font: Actium)

- **Variant 3a:** aquesta variant es caracteritza perquè està decorada amb la tècnica de l'acanalat a la cara externa per sota de la inflexió de la vora (làmina I, peça NC-3, presenta tres acanalats horitzontals).

- **Variant 3b:** bol de peu alt o copa, amb peu diferenciats exvasat i amb vora de perfil secant cap a l'exterior. Està decorada exteriorment, tant al cos com al peu. Presenta orificis en la base del peu. La peça NC-2 (làmina I) presenta una decoració complexa, té tres acanalats horitzontals per sota del llavi, combinats amb acanalats denticulats al cos. El peu, a part dels dos orificis, que es troben un al costat de l'altre, també presenta decoracions acanalades verticals en diferents punts del seu diàmetre. A la tomba E1 es va trobar una peça similar però únicament amb decoracions horitzontals.

• **Forma 4:** vas obert de perfil carenat, vora exvasada i secant cap a l'exterior i perfil lleugerament convex i llavi bisellat. Peça de factura acurada, amb acabat polit interior i exterior. Presenta decoracions acanalades a la superfície exterior de tipus compost: acanalats horitzontals al punt d'inflexió de la carena, combinats amb acanalats denticulats a la panxa. Presenta un element de premsió amb un forat que el travessa horitzontalment (làmina I, NC-1).

• **Forma 5:** vas tancat de perfil en S i vora exvasada de boca ampla, llavi arrodonit o aprimat i fons pla. Generalment de cocció oxidant i acabat poc acurat. En distingim dues variants.

- **Variant 5a:** vas tancat sense decoració (làmina II, NC-10 i NC-11).

- **Variant 5b:** vas tancat amb decoració incisa amb motius en forma d'espiga just a l'inici del coll (làmina II, NC-9).

- **Forma 6:** gerra o vas tancat de vora lleugerament exvasada i arrodonida, coll estret i paral·lel, cos globular que s'eixampla per la part inferior i fons pla. Presenta una nansa de secció oval que arrenca de la carena i acaba a mig cos. De cocció reduïda, exteriorment presenta un acabat polit (làmina II, NC-8).

- **Forma 7 :** vas de vora bisellada amb perfil lleugerament exvasat, coll paral·lel i cos globular (làmina II, NC-12).

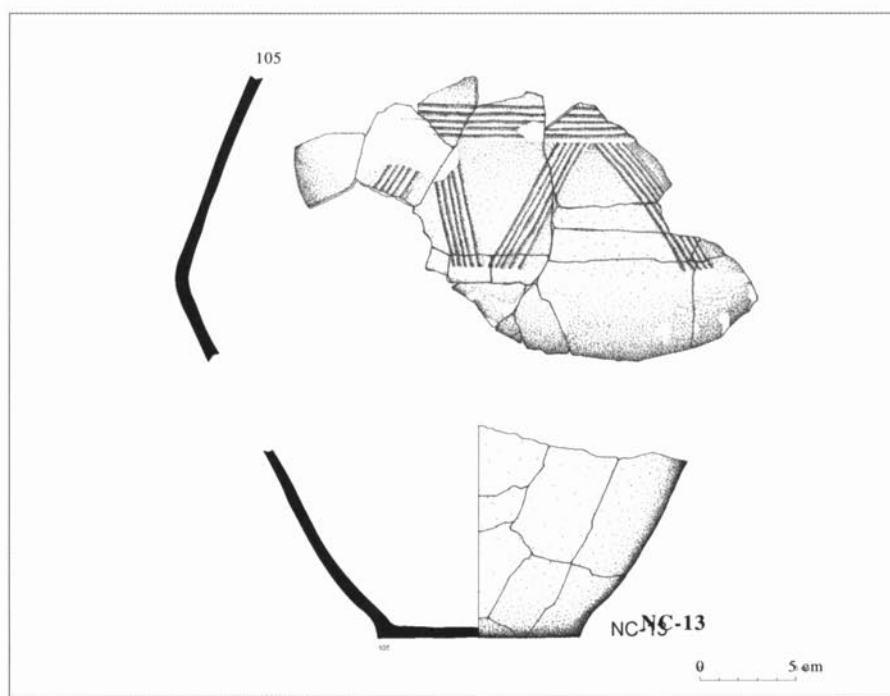
- **Forma 8:** urna de gran format de perfil bitroncocònic i fons pla, sense que puguem especificar el tipus de vora que la caracteritza. Presenta un acabat polit amb decoracions acanalades de tipus combinat, amb acanalats horitzontals i serrats situats entre la inflexió del coll i la carena. La peça NC-13 (làmina III) és amb tota seguretat l'urna cinerària de la tomba E-1. Tots els seus fragments van ser trobats a la porció de terreny esllavissat del talús de la carretera.

Durant la microexcavació de les peces no es va trobar al seu interior materials arqueològics ceràmics o metàl·lics. Caldrà esperar les anàlisis químiques dels sediments de les parets de les peces per poder extreure'n conclusions definitives.

Tomba E1, en procés d'excavació. (Fotografia: Actium)

Làmina III. Tomba E1, fragments ceràmics pertanyents a l'urna cinerària, decorada amb acanalats. (Font: Actium)

DESCRIPCIÓ DEL MATERIAL METÀL·LIC

El material metàl·lic recuperat (làmina IV) consisteix en diferents objectes d'ornamentació personal i es redueix a tres peces de bronze i un fragment de ferro.

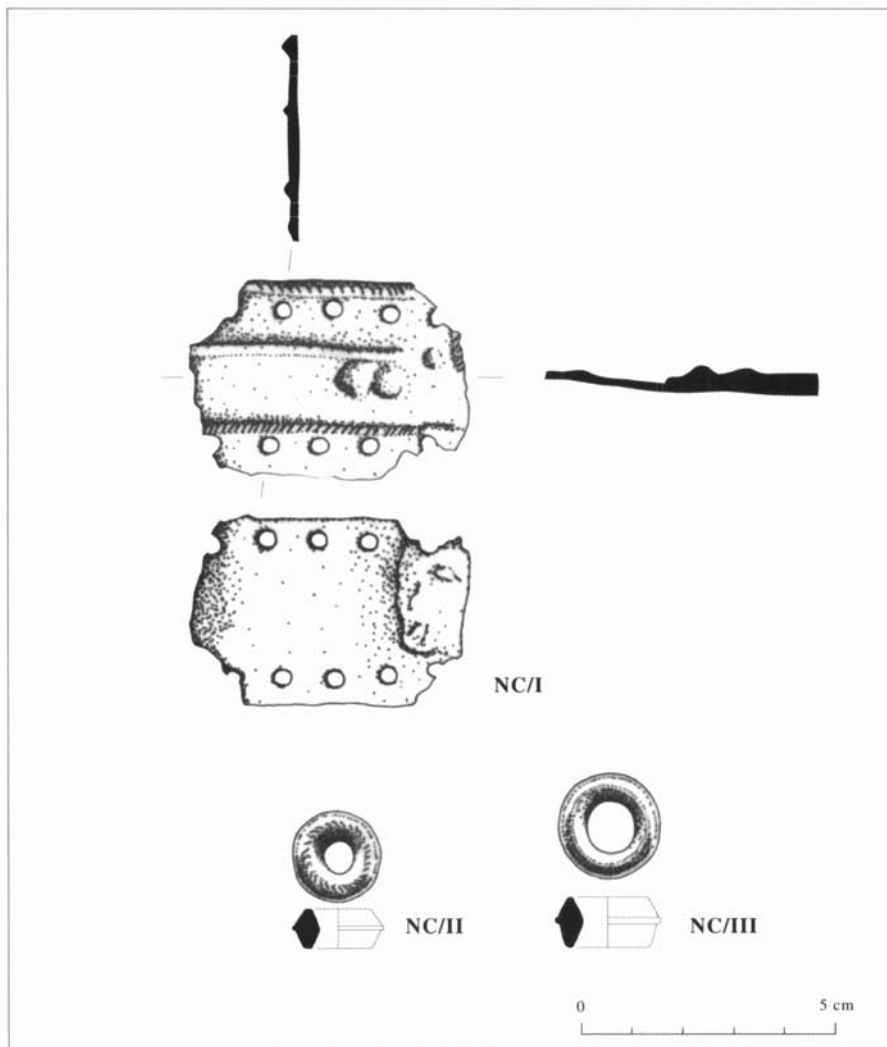
Material de bronze

Sivella de cinturó (NC/I): sivella de bronze de placa rectangular sense taló diferenciats. El sistema de fixació és a partir de rebladures, i presenta vuit orificis de fixació longitudinal, quatre a cada banda. La placa presenta decoració de tres nervadures longitudinals i una altra que devia marcar l'inici del garfi (segurament un de sol). Les nervadures presenten, a més, decoració d'incisions al biaix. Segons Cerdano (1978) aquesta sivella pertany al tipus BIII, que se situa entre el 650 i el 550 aC. Al Vallès se'n coneix un exemplar molt similar a Pla de la Bruguera (CLOP, FAURA, GANGONELLS, MOLIST, NAVARRO, 1999).

Anelles: es van trobar dues anelles de bronze de secció romboïdal amb nervadura perimetral. La més petita (NC/II) té un diàmetre exterior de 18 mm i presenta decoracions incises al biaix a la part superior. La segona anella (NC/III) té un diàmetre de 21 mm i no presenta cap tipus de decoració incisa.

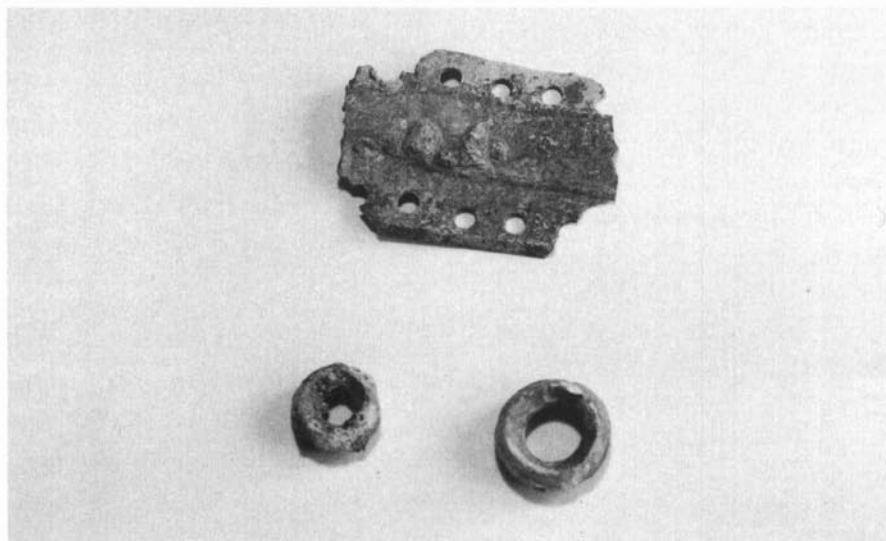
Material de ferro

Anelles: anelles de ferro, encara per restaurar. Són els únics objectes d'aquest material que han aparegut en aquesta tomba.

Làmina IV. Objectes de bronze de la tomba E1: una sivella de cinturó de placa rectangular i decoració amb nervadures i incisions (NC/I) i dues anelles de decoració amb nervadures, una amb incisió (NC/II i NC/III). (Font: Actium)

Els mateixos objectes de bronze de la tomba E1. (Fotografia: Actium)

CONCLUSIONS

La necròpolis del Coll s'emmarca dins el ritual funerari de la incineració iniciat amb les primeres manifestacions dels camps d'urnes (període mailhacià I o bronze final IIIB) a Catalunya i al Roselló-Llenguadoc.

L'estudi de la necròpolis presenta la dificultat que no s'ha excavat totalment, ni tan sols s'ha establert un estudi de la seva possible extensió. Actualment només es coneixen quatre estructures, dues de les quals ens aporten poca informació perquè van ser espoliades. Tenint en compte aquestes mancances, les tombes documentades es poden classificar dins el tipus 1 definit per E. PONS (1986): es tracta d'estructures en fossa simple de planta circular amb una urna cinerària amb tapadora. La troballa de les tombes del Coll afegeix una altra característica no definida a les necròpolis anteriorment per la manca de troballes d'enterraments sencers. En tres dels casos s'ha conservat la secció de les estructures, de tal manera que es poden definir com a troncocòniques i de coll estret, molt semblants a les estructures documentades en jaciments del mateix període, com el de la Universitat Autònoma de Barcelona (Cerdanyola, Vallès Occidental) (MAYA, 1985) o can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) (GONZÁLEZ, MARTÍN, MORA, 1999) i que van ser identificades com a sitges.

Donat que encara manquen per estudiar les restes òssies pertanyents a la tomba E-1, i utilitzant com a referència la classificació

de les tombes d'Agde feta per NICKELS (1989), segons la qual es fa servir l'aparició o manca de certs elements metàl·lics a l'aixovar per definir si es tracta d'individus de sexe femení o masculí, hem definit la tomba E-1 com un enterrament de tipus femení, ja que hi apareixen anelles i una placa de cinturó, i destaca la manca d'armes, a diferència de la tomba del guerrer (E-4).

Mentre esperem els estudis antropològics i químics (com ara les anàlisis de la micromorfologia del sediment interior dels vasos), ens centrarem en l'estudi material. En la ceràmica hi ha un predomini dels vasos tancats amb perfil en «S» i coll exvasat, i plats-tapadora de fons pla o peu aixecat (característica típica de les formes ceràmiques de la primera edat del ferro), en general tipus

molt similars a les formes documentades a la necròpolis de Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès) (CLOP, FAURA, GANGONELLS, MOLIST, NAVARRO, 1999). Els acanalats representen un element decoratiu residual del bronze final, ja que en les tretze peces trobades predominen les formes llises típiques de la primera edat del ferro, fet que ens indica que la cronologia de la tomba es situa en un moment de transició entre aquests dos períodes. Finalment la inexistència de ceràmica feta amb torn ens dona un element de datació relativa important per marcar el límit inferior de la cronologia, ja que es coneix la seva presència al Vallès a partir del 550-560 aC i situaria la necròpolis en un moment anterior a la de granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda) (SANMARTÍ, BARBERÀ, COSTA, GARCÍA, 1982).

Vista de la fossa sepulcral E4, també coneguda com la *tomba del guerrer*.
(Fotografia: Actium)

Pel que fa al material metàl·lic, davant la manca d'elements de ferro de certa entitat, l'únic objecte que ens aporta alguna informació cronològica és la sivella de cinturó, que CERDEÑO situa entre el 650 i el 550 aC, i que té com a únic paral·lel conegut a Catalunya la sivella trobada a pla de la Bruguera datada entre el 650 i el 575 aC, però de la qual es diferencia perquè té decoracions incises.

Amb els elements de la tomba E-1, la necròpolis del Coll es situaria entre el 650 i el 575 aC, sense poder precisar més. Però l'estudi dels materials de la tomba del guerrer ens aporta una datació més acurada. E. SANMARTÍ (1993) proposa una cronologia del 590-580 aC, i considerem que s'ha de mantenir aquestes dates per la tomba E-1, ja que, encara que CERDEÑO (1978) considera la sivella tipus BIII com el precedent de la CII, apareguda a la tomba del guerrer, la ceràmica presenta uns tipus massa similars per poder establir una diferenciació cronològica. Així, la mancança d'armes facturades amb ferro seria motiu d'una diferenciació social, segurament relacionada amb el sexe de l'individu enterrat.

D'aquesta manera la necròpolis del Coll queda emmarcada a la segona meitat de la primera Edat del Ferro, i es converteix en el punt intermedi entre la necròpo-

lis de pla de la Bruguera, on la indústria del ferro encara no apareix desenvolupada, i la granja Soley, on no tan sols el ferro es documenta perfectament, sinó també les ceràmiques fetes amb torn, i que s'adsciu ja a l'inici de l'horitzó ibèric antic.

AGRAÏMENTS

Vull agrair a la direcció del Museu de Granollers i al conservador, Josep Muntal, el seu interès a facilitar la restauració de les peces ceràmiques; al Servei d'Arqueologia, la seva col·laboració en la restauració dels materials metàl·lics; a tot l'equip de Can Roqueta (Xavier López, Xavier Carlús, Núria Villena i Carmen Lara), la paciència i els consells; i als veïns de Cardedeu, el seu suport i l'inestimable interès per l'arqueologia.

BIBLIOGRAFIA

- BOQUER, S.; GONZÁLEZ, L.; MERCADAL, O.; SÁEZ, L. (1998): «El jaciment arqueològic de Can Roqueta: dades sobre la transició del s. VII al VI a. de C. al Vallès». *Limes*, 1. Pàg. 6-18.
- CERDEÑO SERRANO, M. L. (1978): «Los broches de cinturón peninsulares del tipo céltico». *Trabajos de Prehistoria*, 35. Pàg. 279-306.
- CLOP, X.; FAURA, J. M.; GANGONELLS, M.; NAVARRO, C.; MARTÍN, A.; MOLIST, M. (1995): «Pla de la Bruguera - Centre de Distribució Sony (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), una necròpolis de la primera edat del ferro». *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-1994. Pàg. 25-36.
- CLOP, X.; FAURA, J. M.; GANGONELLS, M.; MOLIST, M.; NAVARRO, C. (1999): «El Pla de la Bruguera. Centre de distribució SONY. Una necròpolis d'incineració de la primera edat del Ferro a Castellar del Vallès (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)». *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 15. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; MORA, R. coord. (1999): «Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)». *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 16. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- JUNYENT, E. (1992): «Els orígens del ferro a Catalunya». *Revista d'arqueologia de Ponent*, 2. Pàg. 21-35.
- MAYA, J. L. (1985): «Silos de la Primera Edad del Hierro en la Universidad Autonoma de Barcelona». *Estudios de la Antigüedad*, UAB núm. 2. Pàg. 147-230.
- MOLIST, M.; CRUELLES, W.; BUXÓ, D.: «Coll s'Avenc: aproximació a l'estudi del ritual d'una necròpolis d'incineració de la comarca d'Osona». *Cota Zero*, 2. Pàg. 33-38.
- NICKELS, A. (1989): «Agde. La nécropole du Premier Age du Fer». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, supplément 19.
- OLIVA, M.; RIURÓ, F. (1968): «Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstática de Anglès (Gerona)». *Pyrenae*, 4. Pàg. 67-99.
- PONS, E. (1984): *L'Empordà. De l'Edat del Bronze a l'Edat del Ferro*. CIAG, Girona.
- PONS, E. (1986): «El ritual funerari de la incineració: concepte i significació. Una aplicació a l'Empordà». *Cota Zero*, 2. Pàg. 25-32.
- RAMÓN, E. (1995): «La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí)». *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de la mort, el món funerari a l'antiguitat a Catalunya Meridional*, 1. Tarragona. Pàg. 107-117.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1985): *Los campos de urnas del NE de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- SANMARTÍ, E.; BARBERÀ, J.; COSTA, F.; GARCÍA, P. (1982): «Les troballes funeràries d'època arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de la Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)». *Ampurias*, 44, Barcelona. Pàg. 71-103.
- SANMARTÍ, E. (1993): *Una tomba de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*. Treballs del MDG, 1. Museu de Granollers.